

پرونده شاهنامه نگاری

برای پژوهش در زمینه نگارگری در ایران، باید تا آن جا که ممکن است به گذشته بازگشت، بازگشتی به طول تاریخ، چرا که نگارگری ایران که تا به این اندازه مورد توجه هنر شناسان شرق و غرب قرار گرفته است، هنری نیست که طی چند سده به وجود آمده باشد.

بررسی این هنر والا که پدید آورندگان آن اهدافی برتر از صرف خلق یک اثر هنری داشته اند، نه تنها سیر تکوین و تکامل هنر ایرانی را نشان می دهد، بلکه آینه تمام نمایی از اعتقادات و عرفان و رمز و نشانه های شیعیان ایران است.

از طرف دیگر، کارشناسان هنری معتقدند که آمیختگی این هنر با ادبیات و هنر تصویرسازی، باورپذیری و نزدیکی آن با فرهنگ عامه، رمز ماندگاری آن در طول تاریخ و سبب ریشه دواندن آن در سایر شاخه های هنر ایران شده است.

به دلیل اهمیت شاهنامه در میان نگاره های ایران، گروه هنرهای سنتی فرهنگستان هنر تصمیم گرفت به منظور بررسی جنبه های ارزشی و زیبایی شناختی شاهنامه نگاری، در اردیبهشت ماه همایش شاهنامه نگاری را برگزار کند. لذا پرونده این شماره «آینه خیال» به این مقوله اختصاص یافته است.

پژوهشگاه علوم انسانی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

پرتال جامع علوم انسانی

مجلس تشییع جنازه اسفندیار در شاهنامه ایلخانی

دکتر محمد خزایی

دانشیار دانشگاه تربیت مدرس

دوره ایلخانان مغول (۶۵۳-۷۵۴هـ) دست‌یافت. مهم‌ترین شاهکار به تبریز)، شاهنامه ایلخانی است. این ۷۳۶ هـ، در اواخر حکومت سلطان و وزیر او، خواجه غیاث الدین محمد

نگارگری ایرانی در دهه‌های آخر به مراحل تازه‌ای از تحول و رشد جای مانده از این دوره (مکتب اول شاهنامه در بین سال‌های ۷۳۱ الی ابوسعید ایلخانی (۷۱۶ - ۷۳۶ هـ)

- فرزند رشید الدین فضل الله همدانی - در تبریز مصور شده است. شاهنامه ایلخانی دارای ۵۸ مجلس است. یکی از مجالس این شاهنامه به صحنه تشییع جنازه اسفندیار، پسر گشتاسب اختصاص دارد که به شیوه طراحی کار شده است. در این مقال، نگارنده تنها به بررسی این مجلس از شاهنامه فوق می‌پردازد.

به نظر می‌رسد شکل رسمی و منسجم تولید کتاب و هنرهای کتاب آرایبی- در محلی که بعدها عنوان کتابخانه را به خود گرفت- در همه زمینه‌های علمی، تاریخی، ادبی و ... تحت حمایت ایلخانان، حداقل از دوره غازان خان به شکلی هنری، مورد استقبال قرار گرفت. در مصور سازی کتاب‌ها در ابتدا بیشتر روش خطی (قلم‌گیری) و استفاده کمتر از رنگ که در هنر شرق مرسوم بود، مورد توجه هنرمندان مکتب تبریز قرار گرفت. در اواسط دوره ایلخانان مغول هنر کتاب آرایبی رونق بسیاری یافت. از جمله قدیمی‌ترین نسخ خطی این دوره می‌توان به «مقامات حریری» و «منافع الحیوان» ابن بختیشوع اشاره کرد که به دستور غازان خان (۶۹۴ - ۷۰۳ هـ) - اولین سلطان ایلخانی که به دین اسلام گروید- در مراغه به فارسی ترجمه و مصور می‌شود. در ایام حکومت سلطان محمد خدابنده (۷۰۳ - ۷۱۶ هـ)، با حمایت شیخ فضل الله همدانی، هنرمندان زیادی در تبریز به مصورسازی نسخ خطی پرداختند. رشیدالدین فضل الله در محله ولیان کوی باغ‌میشه تبریز، یک سلسله عمارت زیبا به نام «ربع رشیدی» ساخت و عده‌ای از هنرمندان و نویسندگان را در آنجا گرد هم آورد و آنها را به مصور کردن و نسخه‌برداری اثر تاریخی و فلسفی خود به نام «جامع‌التواریخ» گماشت. بخشی از نقاشی‌ها به مصور سازی داستان‌های مذهبی و بخش دیگر هم به مصور کردن تاریخ مغول مربوط می‌شود. آثار مصور

شکل ۱- مجلس تشیع جنازه اسفندیار پسر گشتاسب، شاهنامه معروف ایلخانی، ۷۳۱ الی ۷۳۶ هـ.
دوره ایلخانان مغول، ۲۸/۹×۲۲ سانتی متر، موزه متروپولیتن نیویورک، شماره (۳۳،۷۰) ۱۹۳۳

شکل ۲- بخشی از شکل شماره ۱

شیوه نقاشی چینی، این احتمال را چینی در رشیدیه به کار مشغول به ویژه کوه‌ها در نقاشی‌ها یادآور قرار گرفتن پیکره‌های انسانی به بر چین، تأثیر اسلوب‌های نقاشی روم شرقی (مسیحی‌ها) به دلیل حضور مبلغین مسیحی، در آثار این دوره بسیار مشهود است. سنت‌های هنری مانوی که در دوره سلجوقی ظهور یافته بود نیز در طراحی چهره‌ها و در قالب صورت‌های ترکستانی در دوره مغول‌ها ادامه پیدا می‌کند.

انجام شده در این کارگاه به قوت می‌بخشد که هنرمندان بوده‌اند. زمینه‌ها و چشم‌اندازها، نقاشی‌های چین است، ولی شکل روی کاغذ کاملاً ایرانی است. علاوه

رشیدالدین در سال ۷۱۸ هـ در پی یک توطئه، توسط سلطان ابوسعید، فرزند و جانشین سلطان محمد خدابنده، از قدرت برکنار و سپس به مرگ محکوم شد. با وقوع این حادثه، پایگاه هنری ربع رشیدی با تمام آثار و کتاب‌های موجود در کتابخانه که شیخ فضل الله در «وقفیات» به آنها اشاره کرده، ویران شد و به غارت رفت. با این اتفاق، رشیدیه بیش از پنج سال دوام نیاورد.

در دوره سلطان ابوسعید، آخرین حاکم ایلخانی، با حضور هنرمندی همچون احمد موسی، یکی از مهم‌ترین نقاشان تاریخ نقاشی ایران مواجه هستیم. احمد موسی در این دوره فصل جدیدی در نقاشی به عنوان «مکتب اول تبریز» به وجود آورد. مهم‌ترین شاهکار به جای مانده از مکتب اول تبریز، شاهنامه ایلخانی است.^۱ این شاهنامه در اواخر حکومت سلطان ابوسعید ایلخانی و وزیر او خواجه غیاث الدین محمد، فرزند وزیر مقتول، خواجه رشید الدین، در بین سال‌های ۷۳۱ الی ۷۳۶ هـ. در تبریز، احتمالاً تحت نظر احمد موسی و شاگردانش مصور شده و دارای ۵۸ مجلس است.^۲

اشاره شد یکی از مجالس این شاهنامه به صحنه تشییع جنازه اسفندیار، پسر گشتاسب اختصاص دارد و به شیوه طراحی کار شده است (شکل ۱). این نقاشی هم‌اکنون به صورت تک ورقه در موزه متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود. هنرمند در این طراحی به وضوح به طرح مراسم رسمی تشییع جنازه با آداب مغولی پرداخته است. در این طراحی پشتون، برادر اسفندیار، در پس

تابوت دیده می‌شود که لباس و تجهیزات رزمی بر فراز آن قرار گرفته و توسط چند قاطر همراه با اسب سیاه اسفندیار به نزد گشتاسب حمل می‌شود.

پس پشت تابوت و اسب سیاه

پشوتن همی‌رفت گریان به راه

در اطراف تابوت، سوگواران با لباس‌های سفید و غیر رسمی با سرهای برهنه و موهای پریشان در حال زاری و زدن به سر و سینه خود هستند. طراح حداکثر کوشش خود را برای نشان دادن سوگواری با استفاده از خطوط منحنی موجدار و پرتحرک، چین و چروک لباس‌ها و حرکتهای مختلف افراد به کار گرفته است. خطوط طراحی موی سر عزاداران در ایجاد حالت و بیان احساسی طراحی، کمک زیادی کرده است. اگرچه خطوط با شتاب زدگی و کاملاً آزاد طرح شده‌اند ولی دارای احساس و بیانی شگفت‌انگیز هستند. طراح با مهارت و درکی دقیق و هوشمندانه به طرح حالات افراد پرداخته است که در کمتر اثر طراحی یافت می‌شود. پیکره‌ها دارای صورتهایی بزرگ‌تر از حد طبیعی هستند ولی مملو از حرکت و جنبش‌اند (شکل ۲). در قسمت بالای تصویر، خطوط حلزونی شکل و منحنی، برای نشان دادن شکل ابرها متأثر از نقاشی چینی کار شده است.

به نظر می‌رسد انتخاب صحنه تشییع جنازه در این شاهنامه با تأکید وزیر وقت - خواجه غیاث الدین محمد - برای بزرگداشت خاطره قتل پدرش، شیخ فضل الله همدانی باشد که در سال ۷۱۸ هـ به قتل رسید.

طراحی این مجلس ممکن است توسط امیر دولتیار کار شده باشد. این هنرمند یکی از مهم‌ترین شاگردان احمد موسی است. دوست محمد در دیباچه مرقع بهرام میرزا، از او به عنوان یکی از شاگردان احمد موسی که در قلم سیاهی (طراحی) بی‌نظیر بوده، نام می‌برد. دوست محمد می‌گوید: «امیر دولتیار که از جمله شرف شاگردی استاد احمد موسی شد، به خصوص در قلم سیاهی کمال الدین بهزاد» که بی‌نظیر دولتیار را دید، از روی انصاف به

نتیجه

به طور کلی تحولات نقاشی ایران هنرمندان شاهنامه ایلخانی زمینه طراحی ایرانی در قرن هشتم فراهم کرد. در این ایام یکی از درخشان‌ترین دوره‌های هنر نقاشی ایرانی رقم می‌خورد و زمینه مناسبی برای پیشرفت سریع و نوزایی در نقاشی ایران ایجاد می‌شود. در این دوره اسلوب‌ها و عناصر خارجی نقاشی روم شرقی، ترکستانی، چینی و مغولی که در نقاشی‌های نسخ خطی ایلخانان دیده می‌شود، به واسطه استاد چنید و دیگر شاگردان احمد موسی جذب و هضم می‌شود و اصول و سنت‌های هنری ایرانی دگر باره ظهور می‌یابد.

پی‌نوشت

۱- ژرژ دموت (Georges Demot؛ ۱۸۷۷-۱۹۲۳م) به عنوان یکی از عتیقه فروشان پاریس آثار و نسخ خطی ایرانی را به فروش می‌رساند. دموت شاهنامه بزرگ و معروف دوره ایلخانی را که به اسم او هم مشهور شده است به خاطر حجم بزرگ و تصاویر زیاد، به صورت ورق ورق در سال ۱۹۱۳ به فروش رساند. او حتی اوراقی از کتاب را که دارای دو تصویر در پشت و روی آنها بود، به روشی خاص از هم جدا کرد و به طور جداگانه به فروش رساند. قابل ذکر است دموت شاهنامه شاه اسماعیل دوم را هم به همین طریق ورق ورق کرد و به فروش رساند.

۲- به نقل از مارتین سوئدی، در زمانی که محمدعلی شاه قاجار به مضیقه مالی دچار می‌شود، نسخه خطی نفیس شاهنامه ایلخانی را برای پرداخت پول عطر و لباس زنانش می‌فروشد. مارتین می‌گوید وقتی که این شاهنامه توسط یک تاجر ارمنی در هتلی در پاریس در چمدانی فرسوده برای فروش آورده شده بود، آن را دیده است. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: ب. و. رابینسون، "بررسی نقاشی ایرانی"، هنر و جامعه در جهان ایرانی، به کوشش شه‌ریار عدل، تهران، انتشارات طوس، ۱۳۷۹، ص ۱۷.

3. W. M. Thackston, *Album Prefaces and Other Documents on the History of Calligraphers and Painters*, Leien: Brill, 2001, p. 13.